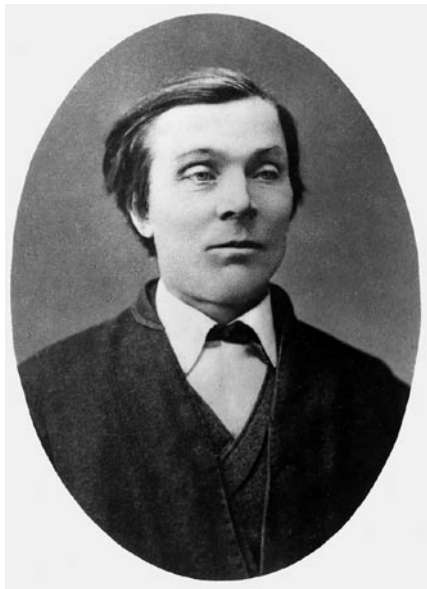

Märt Miti

mälestused: sissejuhatuseks

Vello Paatsi

Märt Mitt 1879. või 1880. aastal.

Foto: EKM EKLA A-128:67

Meie ühiskonnas on igati auväärne tegelda oleviku või, veel parem, tulevikuga, kui teenida ära minevikus sorija halvustav tiitel. See on vist üks põhjuseid, miks läinud aasta oktoobris jäi tähelepanuta 175 aasta möödumine Märt Miti sünnist. Ometi on M. Mitt meie rahvusliku liikumise aja üks olulisi tegelasi, eestluse ja Eesti põllumeeste ideolooge ning Carl Robert Jakobsoni mõttekaaslane. Kuigi ta pole mahtunud 101 tuntuma eestlase¹ hulka, avaldasid tema surma puhul järelehüüde pea kõik suuremad ajalehed. Hiljemgi on meest meeles peetud. Põllumehed tegid 1933. aastal Tartu linnavalitsusele ettepaneku nimetada Tartu senine Näituse tänav ümber Märt Miti tänavaks. Tegu jäi küll tegemata, sest linna haridusnõukogu leidis, et mehe nimi ei ole "laiematele hulkadele tuttav"². 1934. augustis avati Tartu Näituse väljakul mälestusmärgid M. Mitile ja C. R. Jakobsonile (mõlemad hävinud).³ 1980. aastate lõpul püüti asutada M. Miti kunagisse elukohta Kiltrele Kanepi kihelkonnas küll muuseum, ent uute aegade

tulekul ei õnnestunud seda teoks teha.⁴

Lisaks meie rahvuslikus liikumises tegutsemisele on M. Mitil veel üks silmapaistev teene, ta on sellal läbielatu oma mälestustes kirja pannud, ta on ajastu kroonik. Loomulikult pole Miti mälestused ajastu kronoloogia. Nagu mälestuste puhul tavaline, vaatlleb ta sündmusi läbi oma prillide, kõiki asju pole ta kirja pannud, on nähtavasti üht-teist unustanud, kirjeldustes leidub ebamäärasusi ja -täpsusi, ent need ei kahanda kuigivõrd kirjapandu väärtust. Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolises Arhiivis hoitavate mitmete 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi algul tegutsenud kirjanike ja kultuuritegelaste mälestuste seas on Miti omad ühed kõige põhjalikumad ja üksikasjaderohkemad ning need haaravad kolmveerandsajandilist ajavahemikku. Varasemad eestlaste kirjalikud mälestused peaaegu puuduvad, sest alles sajandi keskel hakkab levima laiemalt kirjutamisoskus.

Mälestused algavad teadetega Märt Miti vanaisa ja isa sünnitalust Eametsa külas Sau-

¹ S. Vahtre (koostaja). Eesti ajalugu elulugudes. 101 tähtsat eestlast. Tallinn, Olion, 1997.

² Tänavate ristseid. – Postimees 07.12.1933, nr. 287.

³ Avati mälestusmärgid põllumeeste esivõitlejaile. – Postimees 27.08.1934, nr. 233. Vt. Kolm ausammast Tartu näituseplatsile. – Postimees 13.07.1934, nr. 188.

⁴ H. Karm. Veel kord Kiltrest ja talumuuseumist. – Koit 03.11.1988, nr. 129; R. Raudvere. Märt Miti muuseum tulekul. – Maaleht 18.05.1989, nr. 20.

ga mõisavallas Pärnumaal umbes 19. sajandi esimeste kümnenditega ja lõpevad võitlusega Valgjärve valla uue Tamme koolimaja ehitamise ümber 1899. aastal. Käsikirjas leidub väga erinevaid asju, nagu teateid perekondlikest sündmustest, olulisi paikkondlikke tegemisi, rahvusliku liikumise tähtsündmusi ja selles osalenud tegelaste iseloomustusi ning üsna ootamatuid tähelepanekuid. Nii näiteks selgitab M. Mitt sõimusõna *mulk* päritolu ja kasutuseletulekut ning viljandimaalaste poolt tartumaalastele sõimunime *kaatsjalad* andmist nende viletsate riiete pärast.⁵ Mitmesuguseid eluolulisi ja huvitavaid tähelepanekuid leidub M. Mitil küllaga.

M. Miti mälestuste käsikirja saatus on olnud üsna kummaline. Tema poja Karl Miti teatel oli isa kirjutanud kaks põhjalikku mälestuste käsikirja. Esimese käsikirja põhiosa, mis olevat sisaldanud M. Miti enda elukäigu kirjeldust, läinud kaduma ja ainult osa sellest jõudnud Eesti Rahva Muuseumi. Isa koostanud hiljem uue käsikirja, mille esimesed osad olla valminud juba 1864. aastal või isegi varem, teine osa olla kirjutatud Peterburis 1882. aastal. Hiljem täiendanud M. Mitt käsikirja veel mitmesuguste sündmuste kirjeldusega. Käsikiri on algselt kirjutatud lahtistele vihikulehtedele ja valminud usutavasti mitmes etapis ja pikema aja jooksul, mida tõendab erinev paber, tint ja käekiri. Tõenäoliselt ei mõelnud Mitt mälestusi kirjutades nende avaldamisele.

Märt Miti elutee katkes 12. juulil 1912.⁶ Tema poeg Karl Mitt on käsikirja viimasel leheküljel avaldanud soovi, et käsikirja hoitaks mõnede tähtsate asjade meelepidamise pärast tallel perekonnas. Millal poeg selle märkuse lisas, ei selgu. Ilmselt on K. Mitt siiski ümber mõelnud ja annetanud või andnud 1916. aastal isast järele jäänud paberid ajutiselt kasutada Eesti Kirjanduse Seltsile.⁷ Selles ajaleheloo

leiavad märkimist ka M. Miti 1100-leheküljelised mälestused, mis usaldati koos teiste materjalidega seltsis huvilistele uurimiseks ja tutvumiseks, seejärel pidi käsikiri liikuma Eesti Rahva Muuseumi ja leidma seal lõpliku panipaiga.

Käsikiri kadus huviliste vaateväljast ja tema eksirännakutest täit selgust pole. Alles 1930. aastal leiavad M. Miti mälestused tähelepanu Postimehe veergudel.⁸ Sealt selgub, et kroonika on küll säilinud, ent asub “praegu kadunu otsekohese sugulase käes Tallinnas hoiul”. Ajaleht lisab: “Kirjeldused on võrdlemisi head ja elavasõnalised, mis korrigeerimist ei vaja [– – –]. Kroonika on ka kahtlematult suure kultuurajaloolise väärtusega ja peaks meie ajaloolaste seas tähelepanu äratama.” Üks Märt Miti poegadest, Richard Mitt kinnitab 1933. a., et käsikirja annetas Karl Mitt Johann Voldemar Veski kaudu 10 aastat tagasi Eesti Rahva Muuseumile. Arnold Süvalep (Schulbach) ja Georg (Yri) Naelapea küll väidavad, et käsikiri jõudis Eesti Rahva Muuseumi ja läks sealt kaduma. Pole päris võimatu, et käsikiri ei jõudnudki mingil põhjusel muuseumi fondidesse. Viimast kahtlust süvendab G. Naelapea teade, et mälestuste kinkimine jäi omal ajal registreerimata.⁹ Käsikiri olevat sattunud Pärnu, seejärel Tallinna – liikunud ühe inimese käest teise kätte. Seda olla müüdnud, panditud ja kingitud. Lõpuks sattus käsikiri ajalehe Vaba Maa huviringi ja selle omandas toimetus.¹⁰ Märt Miti pärijate loal avaldas Vaba Maa sellest ulatuslikke katkendeid¹¹ ja seejärel jõudis käsikiri Eesti Rahva Muuseumi. Käsikiri anti R. Miti poolt üle kultuuriloolisele arhiivile 5. augustil 1933.

Tänapäeval hoitakse M. Miti originaalkäsikirja alles Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolises Arhiivis (f. 116, m. 9), muid M. Mitiga seotud materjale (kirjavahetus, käsi-

⁵ Vt. T. Pae, M.-A. Rimmel. Eesti etnonüümid, võrdnimed ja piirkonnanimed. – Keel ja Kirjandus 2006, nr. 3, lk. 177–190. Kahjuks on M. Miti käsikirja teated selle sõna päritolust jäänud autoritele tundmatuks.

⁶ Kõik kuupäevad on vana kalendri järgi kuni kalendrireformini (01.02.1918), pärast seda uue kalendri järgi.

⁷ Suure kogu käsikirjalisi mälestusi. – Postimees 29.04. (12.05) 1916, nr. 96.

⁸ Tähtis kultuurajalooline kroonika ärkamisajast. – Postimees 13.04.1930, nr. 101.

⁹ G[eorg]. N[aelapea]., Kultuurdokument kaob! – Olion 1933, nr. 2 (38), lk. 126.

¹⁰ Märt Mitti mälestuste keerdkäigud. Seiklushimuline käsikiri. Saladuslik kadumine muuseumi arhiivist. – Vaba Maa 18.12.1932, nr. 298.

¹¹ Mart Mitti mälestused (1–47). – Vaba Maa 21.12.1932, nr. 300–16.02.1933, nr. 39. Sellele liituvad veel tema poja Karl Miti mälestused: “Mart Mitt ja pastor Holst. Karl Mitti mälestusist.” – Vaba Maa 17.–18.02.1933, nr. 40–41.

kirjad, dokumendid) fondis 88. M. Miti pärijad võtsid toiminust õppust. Et tagada vähemasti unikaalse eesti kultuuriloodokumendi sisu säilimine, lasi R. Mitt pärast käsikirja leidmist sellest valmistada 1933. aasta juulis viis masinakirjakoopiat, mis kõik köideti raamatukoguköitesse. Nendest üks eksemplar annetati Eesti Rahva Muuseumile ja ülejäänud eksemplariid saavad kolm M. Miti elusolevat poega ning Karl Miti vanema tütre abikaasa Paul Tever. Eesti Rahva Muuseumile annetatud masinakirjakoopiat hoitakse Eesti Kultuuriloolises Arhiivis (Koopiad 65, 518 lk.), teiste koopiate saatuse kohta hetkel andmed puuduvad.

Mart Miti originaalkäsikiri on köidetud poolnahka 1. novembril 1935 ja selle maht on 1107 lehekülge, sisaldades lisaks tekstile veel mõningaid skeeme, ajaleheväljalõikeid ja registri. M. Miti käsikirja algusesse on lisatud tema poja Richard Miti märkused käsikirja saatusest ja perekonnaloost. Sellele käsikirjale lisanduvad veel M. Miti ülestähendused ja kirjutised ajalehtedele aastaist 1899–1905 (EKLA, f. 117, m. 7:11).

M. Miti käsikirja on kasutanud või siit inspiratsiooni saanud mitmed inimesed ja uurijad.¹² Tema poeg Karl Mitt tutvustas isa tegevust ajakirjas Olion.¹³ Yri Naelapea avaldas ajakirjas Nädal Pildis pikema fotoderikka ülevaate tema elust, eriti võitlusest Balti parunite ja pastoritega.¹⁴ Sõja järel on käsikirja üks esimesi tutvustajaid olnud Hillar Palamets.¹⁵ Kõige ulatuslikumalt on M. Miti mälestusi kasutanud oma kultuuriloolises romaanis Oskar Kruus – “Aeg atra seada”

(1986) – ja andnud ülevaate ka temast kui kirjamehest.¹⁶ M. Miti mälestuste ühte põnevamat osa, Kanepi pastori Georg von Holsti tulistamist ja sellele järgnenud sündmusi on tutvustanud Olev Toomet.¹⁷ Avaldatud on C. R. Jakobsoni kirju M. Mitile.¹⁸ Põlva ajaleht ja kanepilased on aeg-ajalt M. Mitti meenutanud.¹⁹ Teadusuuringutes on M. Miti käsikirja siiski suhteliselt vähe kasutatud. Tema elulugu ja tegevust on kajastatud küll läbi aegade meie kõigis olulisemates teatmeteostes (Eesti biograafiline leksikon, ENE, EE).²⁰

Käsikirja peatükkide avaldamisel on selguse huvides parandatud kokku-lahkukirjutamise vigu, lisatud ja ära jäetud komasid, asendatud v-ga. Autori kirjavähi on säilitatud (maa~ma, sell~sel, -matta, naad~nad, auu~au jne.) ja see annab ülevaate ühe rahvusliku liikumise aja mehe kirjaoskustest, kus keelenormid ja ortograafia polnud veel selgelt välja kujunenud. Ilmselged vead on parandatud ning ühtlustatud ortograafia kõikumisi. Mälestuste originaalis leidub lehekülgede ülaserivas pealkirju, mis avavad lehekülje sisu. Kõik need on koondatud peatüki algusesse. Kui tekstis on midagi arusaadavuse huvides lisatud, leiab lugeja selle nurksulgudes. Kõik M. Miti allakriipsutused tekstis antakse edasi samamoodi. Avaldamiseks on valitud sellised peatükid mälestustest, mis on meie rahvusliku liikumise ajajärgust vähem tuntud.

Kindel on see, et ilma Märt Miti mälestusteta oleksid meie teadmised rahvuslikust liikumisest tunduvalt kesisemad. Ent laskem nüüd kõnelda Märt Mitil endal.

¹² Vt. näiteks: C. R. Jakobsoni surm – roim? Ärkamisaegse vabadusvõitleja Mart Mitti arvates lasid mõisnikud arstil Jakobsoni eluküünla kustutada. – Meie Maa 05.09.1934, nr. 104; K. Mitt. Saksad Mart Mitti taga kiusamas. – Meie Maa 07.09.1934, nr. 105.

¹³ K. Mitt. Minu isa Mart Miti elust ja tegevusest. – Olion 1933, nr. 2 (38), lk. 126–129.

¹⁴ Y. Naelapea. Põgenemine Peterburi. Episood Mart Miti võitlusest balti parunite ja pastoritega. – Nädal Pildis 1939 nr. 1(87)–9(95).

¹⁵ H. Palamets. Mart Mitt – Jakobsoni ja Köleri võitluskaaslane. – Edasi 05.04.1955, nr. 67.

¹⁶ O. Kruus. Mart Mitt kirjamehena. – Keel ja Kirjandus 1983, nr. 11, lk. 626–631.

¹⁷ O. Toomet. Mõnda Mart Mitist ja sellest, kuidas ravitseti Kanepi pastori paiset. – Edasi 28.05.1987, nr. 122 – 13.06.1987 nr. 136. Vt. ka M. Vares. Katkendid minu mälestustest. II – Tuna 2004, nr. 4, lk. 123–140.

¹⁸ Vt. C. R. Jakobsoni kirjad Märt Mitile. – Eesti Kirjandus 1906, nr. 6, lk. 173–179; C. R. Jakobsoni kirjad Märt Mitile. Kommenteerinud R. Põldmäe. Teaduslike tööde kogumik 48: Eesti loomakasvatuse arengust. Tallinn, 1979, lk. 113–120.

¹⁹ Vt. nt. S. Kivimäe. Mart Mitti meenutades. – Koit 20.–24.11.1973, nr. 136–138; O. Toomet. 150 aastat Mart Miti sünnist. – Koit 01.12.1983, nr. 128; O. Toomet. Mis toimub Kiltrel. – Koit 4.10.–18.10.1988, nr. 117–122; A. Hoop. Mitmekülgne ja väärt mees. – Koit 5.11.1998, nr. 126. M. Hirvlaane. Kanepi kihelkond 325. Kanepi, 2000, lk. 46.

²⁰ Vt. ka Mart Miti elulugu. – Eesti Kirjandus 1926, nr. 6, lk. 332–333.

Mart Mitti Elu lugu, Aea luguga ühendatud viisil kirja panema hakatud

Sugukonna koht Sepa talu Pärnumaal²¹

Mitt'i nimi. Isa kooliskäik Sauga vallas.

Oma elulugu kirjutamise juures olen tarviliseks arvanud, et oma vanematest ka midagi üles tähendada, mis mull neist selgeste teada on. Minu isa Mihkel, on Pärnu linna kihelkondas, Sauga vallas sündinud.²² Sepa talu²³ oli meie vana sugukonna koht, mille perast siis ka meie liignimi²⁴ Mitt, Sepa talu nimest välja on kasvanud. Sest et sell ajal, kui saksad meie rahvastele liignimesid antsivad,²⁵ siis neil nimedel ikka saksa keele käänu juure jäivad, nagu see ka meie sugukonna nimega, nagu minu kadun[ud] isa ütles, sündinud olla, kus saksad sepp'a asemel Schmidt ütlesivad, aga talurahvas seda Mitt'iks lühendasivad.

Lapse- ehk poisikesepõlves viisid mind mo vanemad küll ka mõnikord Sepa talule, aga seda sagedamini ema venna kodu, Allikale, kus vana Jürist²⁶ onu meile sagedaste väga ilusaste

violpilli mängis. Ka Veskoel [Veskiojal] tädit²⁷ vaatamas, ei jäänud meie neil kordadel, kui võersil käisime mitte käimata. Et meil suur suguvõsa oli, siis juhtus mull see õnn, et 16ma aasta vanadusel kord ka Pärnumaa pulmi võisin näha saada, mille kena kombe mull praegu väga meeleperast on ning teda mitte üles kirjutama ei suuda hakata ehk hoidvad rahvas selle vana ilusa kombe ometigi mälestuseks tulevikule alale.

Kuida öeldud, oli meil küll suur ja igapäise leivapalukese perast rikas suguvõsa, siiski oli minu vanaisa Juhan oma pisukese popsikoha peal, keda Nepski kutsuti, väga kehva ja vaene olnud.²⁸ Nagu minu isa seda mitu kord rääkis. Kui ta kirjutaja Abrami²⁹ juure kooli oli läinud, pidanud ta enne Sepale minema, kus ta siis puid peenikeseks lõhkunud, ning onunaine talle selle eest kanika leiba põue pista, lõuneks oli annud. "Koolis sain ma," ütles isa, "peagi kõige esimeseks poisiks." Koolmeister Abram Holter oli tõeste tubli mees, kes oma õpetust linna koolis täieste oli saanud, ning mina iga ülesannet, kui ka tema viisakaid elukombid enesele eesmärgiks püütsin võtta, ning selleperast ka perast vallakoolist lahkumist, kus 2 aastad olin olnud, leeri õpetusele³⁰ minnes õpetajahärra Rosenplänteri³¹ poolest, ühe isäralise lugupidamise alla tõuusin. Ning tema mind mõnegi kurja inimese vainu vasta, mis perast leeriaega mulle päälle tahtis tulla, kaitses ja iljem mulle Paistu kihelkonda koolmeistri koha muretses. Ma tänan ikka oma isakest haua põhja,

²¹ Avaldatakse originaalkäsitöö järgi lk. 4–34 ja 104–116.

²² Pärnu Eliisabeti kirikukihelkonda kuulusid nii Pärnu linnaeestlased kui ka linna ümbritsevate valdade elanikud. Märdi isa Sepa Juhani Mihkel (hilisema perekonnanimega Mitt) on sündinud Sauga mõisavalla Eametsa külas 7. septembril 1809. 1865. aastal rändas mees Pihkva kubermangu Oudova maakonda. Tema täpne surmaaeg on teadmata, maetud Domkino kalmistule.

²³ Eametsa külas asuv talu kandis hingeloendustel nime Sepa-Nõmme.

²⁴ Perekonnanimi.

²⁵ Talurahva pärisorjusest vabastamisega 1819. aasta Liivimaa talurahvaseadusega said kõik talupojad endale 1826. aastaks liig-, prii- ehk perekonnanimed.

²⁶ M. Miti ema vend Hallika Jaagu Jüri (hilisema perekonnanimega Oidermann) oli Jaagu vanima pojana Eametsa Hallika talu peremees.

²⁷ M. Miti ema Kadri õde Anu (Anno) oli abielus vanaisa vennapoja Otto Mittiga.

²⁸ Juhan Mitt (1772–1837) Märt Miti vanaisa oli Sepa-Nõmme talu saunik. Taluperemees oli Juhani vanem vend Mihkel (EAA, f. 1865, n. 3, s. 233/2, l. 75–77).

²⁹ Abram Holter (1898–1851) oli õppinud Pärnu Eliisabeti koguduse kirikuõpetaja Johann Heinrich Rosenplänteri Eesti Koolmeistrite Koolis (1815–1818). Töötas seejärel Sauga kirjutuskoolis õpetajana (1819–1851). See kool erines tollastest külakoolidest laia õppekava poolest, kuhu kuulusid ka kirjutamine, arvutamine, geograafia jm. Kirjutamise õpetamine andis nime ka koolitüübile. A. Holteri juures sai hea hariduse üsna palju külakoolmeistreid. Vt. V. Paatsi. Abram Holter ja Sauga kirjutuskool. Hariduskonverents Eesti kool: juured ja tänapäev. Konverentsi materjalid. Tallinn, 1998, lk. 55–58.

³⁰ Leeris käidi üldiselt 16- või 17-aastaselt. Mihkel Mitt oli leerilaste nimekirjas juba 1825. aastal, ent vaesuse tõttu käis leeris alles 1830. aastal (EAA, f. 1279, n. 3, s. 445, l. 35p, 80p). Et Sauga kirjutuskoolis õppinute nimekirjad enne 1830. aastat puuduvad, ei saa täpselt öelda, millal seal Mihkel Mitt õppis.

³¹ Johann Heinrich Rosenplänter (1782–1846), Pärnu Eliisabeti koguduse kirikuõpetaja aastail 1809–1846.

Märt Miti elumaja Kiltrel Tamme vallas (valdade liitmise järel Valgjärve vallas). Ülesvõte 1909.: EKM EKLA A-128:21

et ta mind kooli saatis, et tall küll mulle leiba juure polnud anda, aga ilma tema lubata oleksin ma ka ilma kooliõpetuseta ja rumalaks teoorjaks jäänud. Nenda olid isa sõnad.

Sagedaste kui isa nenda oma nooreea elust ja kooliõpetusest rääkis, kuulasin ma seda ikka suure hea meelega. Juba 21. aasta vanadusel olla ta naisemeheks saanud, kelleks ta Allika Jüri õe Kadri³² oli kosinud. Vanaduse poolest olivad naad (isat-emat) üheealised.

Koolmeistri koht Paistus

Koolmeistri koht Paistus. Isa esimese poea risti-mine. Holstre valla rahvas ei mõista lugeda. Kooli inimesed. Mitte koolilapsed. Koolihoone. Anna lastele agu!

Kaks aastad iljem läinud see õpetajast antud lootus täide, et isa Paistu kihelkonda Holstre valda kooliõpetaja koha oli saanud.³³ Okto[o]bri kuu algul 1833 võetud teekäik uue koha peale minna ette. Õnnelikult ja tervisega jõudnud naad kolmandamal päeval Holstresse ja uueste asutatud koolikoha peale.

Pulleritsu, nenda nimetati seda koolimaa kohta lähidal oleva Pulleritsu talu nime järele.³⁴ Kaks nädalid iljem uue koha peale tulekud sell 19mal okto[o]bril olid koolilapsed esimest korda näitele tulnud. Otse sell sammal päeval oli ka Jumal neile esimese poea annud. Õpetaja Maurachi soovimise peale panti lapsele ristimises Mart nimeks³⁵, sest et õpetaja nimi ka Mart oli.³⁶ Ühtlasi heitis ka õpetaja isi lapsele ristiisaks. Nenda olin mina siis õpetaja ristipoeaks saanud.

³² M. Miti ema Hallika Jaagu Kadri (hilisema perekonnanimega Oidermann) pärines samuti Eametsa külast. Tema sünd puudub Pärnu Eliisabeti koguduse sünnimeetrikas. Hingerevisjonide põhjal sündis ta 1812 või 1813. Mihkel Mitt ja Kadri Oidermann laulatati Eliisabeti kirikus 5. novembril 1831 (EAA, f. 1279, n. 2, s. 6, l. 98).

³³ Miti soovitas Holstresse J. H. Rosenplänter, nagu ta soovitas 1839. aastal Sauga mõisavalla Räägu külakoolmeistri Peeter Jaansoniga Paistu kihelkonna Morna külakoolmeistriks.

³⁴ Teise variandi kohaselt sai kool nime Mihkel Miti järglaselt külakoolmeistriametis Jaak Pulleritsult. Viimane tundub usutavam, sest vanemates hingeloendites puudub Pulleritsu talu. Holstre sünnimeetrikas vilksatab 1813–1827 see nimi paaril korral (Polliritsu Marret (1813) ja Polliritsu Hans (1823)). Tegemist võis olla saunakohaga. Koolmeister J. Pullerits oli sündinud (1820) Saare-Looritsa talus, kus 1826. aasta vaherevisjonis leiame Pulleritsu perekonnanimega inimesi.

³⁵ Tegelikult on sünnisissekandes poisi eesnimeks Märt. Hiljem on kasutatud mõlemat nimekuju, nii Märti kui ka Marti. Et laps ristiti esivaderi nimega, oli sellal laialt levinud pruuk.

³⁶ Tegemist on Paistu kirikuõpetaja Christoph Martin Lobegott Maurachiga (1785–1848), kes teenis Paistu kogudust aastail 1815–1848.

Kõigel sellel mis siin olen nimetanud ja et 19nes okto[o]ber minu sündimise päev oli, ei oleks küll muidu midagi isäralist tähtjust, kui mitte nimetatud aasta 1833 ja okto[o]bri 19nes see aeg ei oleks olnud, kus veel selle nimega “Kool” terves Paistu kihelkonnas ja esimest korda Holstres elama oli hakkanud.³⁷ Ühel hoobil olla küll ka He[fi]mtali vallas koolimaa ehitatud, sääl olla aga kooliõpetus üks aasta iljemini, (nagu mulle seda üteldi) peale hakkanud.³⁸ Kihelkonna kooli ei olnud muidugi mitte.³⁹

Minu isa oli laste õpetamist esiteks trükkitud tähtede tundmisega peale hakkanud, sest et jo raamatu lugemist terves vallas peaaegu keegi veel ei mõistnud, kirjutust juba mitte üht tähtegi.⁴⁰ Kui neli kuni viis aastad mööda olid läinud, siis säädis isa mind koolipoiste ja tüdrukutele tähti õpetama, sest raamatu lugemine ja veerimine oli mull sest alalisest kuulmisest otse nagu ilma teadmata külgi kasvanud. Ja ei mälesta ma sellest midagi, millas ma raamatud oleks õppinud ehk mulle keegi seda õpetanud. Ema ütles, et mull veerimine peast, enne tähtede tundmist juba kogoni selge olnud, ja kui õpetaja mind koolikatsel⁴¹, koolipoiste ja -tüdrukute nähes raamatud lugeda lasknud ning neid siis häbistas, üteldes: “Teie olete suured inimesed ja ei mõista tähti üles veerida, ja kolme aasta-

ne laps loeb kogoni selgeste raamatud.” Seda viimist juhtuviku mälestan maa veel kogoni selgeste, aga ema ütles, et ma sell korral 3½ aastad vana olen olnud. Lisaks tähendan ma veel siia juure, et selleaegses Holstre vallakoolis küll koolilastest juttugi ei võinud olla, sest et õppjaid, kas kooliõpetusteks ehk koolirahvaks pidi nimetadama, sest 20ne kuni 30ne aastased suured inimesed käisid koolis⁴², kellest mitmed minu isast, et see küll pikkuse poolest kaunis täismees oli, temast veel pikemad, ja ka vanemad olivad. Ja mõni pois nagu ma mälestan, üks Kovali Jaanus, kes iga kord terve peajagu pidi kummardama, kui uksest sisse ehk välja läks. Igapäisid kooliõppiaid, ütles isa läbistiku igal talvel ikka 160ne ümber koolis käivad.⁴³

Kooli *tuba* ehk kooli *saali* võis ennemalt küll põhuküiniks ehk puukuuriks nimetada kui koolipidamise toaks, sest et seda sugugi kooli tarvis esialgu ega ka soeapidajaks hooneks ei olnud ehitatud, vaid kiriku asemlikuks palvemaeaks, kellel puupõrandad ei olnud ja koolilised pehme sügava liiva sees kõndisivad, vähemast üks ehk kaks paari kindaid käes.

Sessuguses hoones peeti nüüd ligi 8 talvet ees-tähendatud viisil kooli. Ve[el]bruarikuul algul põles aga see koolimaa ära, mis ühest kangekaelsest koolipoisist arvati sünnitud olevad.⁴⁴ Et see nüüd

³⁷ Eesti kultuuriloo tähtsa Pulleritsu külakooli asutamisest möödus läinud aastal 175 aastat. Selle sündmuse puhul meenutati ka kooli esimest õpetajat Mihkel Mitti, Märdi isa. Kirjanduses ringlev 1832 pole õige, sest sellel aastal veel ehitati koolimaja. 1833. a. leiame Mihkel Miti koos abikaasaga neljandal paastupühapäeval Pärnu Eliisabeti koguduse armulauliste seast (EAA, f. 1279, n. 3, s. 56, lk.117). Vt. Holstre kooli lood: Holstre kool 175. [Holstre], 2008.

³⁸ Heimtalis töötas kool siiski varem. Koolimaja oli siin valminud juba 1822. 1832. aasta suvel teatab Paistu pastor, et koolis õpib 20–25 talupoissi (EAA, f. 1207, n. 1, s. 270, l. 2).

³⁹ Nagu Eestis tervikuna, ulatub ka Paistu hariduselu tagasi Rootsi aega. 18. sajandil ja 19. sajandi algul töötasid Paistu kihelkonnas külakoolid. Mitmesugustest asjaoludest tingituna tegutsesid nad katkestustega. 19. sajandi 30. aastatel hakati kihelkonnas taas ehitama ja avama külakoole. Heimtali ja Pulleritsu külakooli järel valmis Loodi ja Vardi mõisa ühine koolihoone (1835) ning kool Mornal (1839/1840). 1843. aastal töötas Paistu kihelkonnas kaheksa külakooli (eelmainituile lisaks veel Aidus, Tuhalaanes, Öisus, Pahuveres) 431 õpilasega, poisse 226 ja tüdrukuid 205. Paistu kihelkonnakool avati 1854. aastal.

⁴⁰ Miti teated Holstre rahva kirjutamisoskusest on tõelähedased, lugemisoskuse kohta mitte. 1796. aastal luges umbes 70% Paistu kihelkonna täiskasvanutest soravalt, lugeda ei osanud 30%. 1845. aastal leidis Paistus 605 Piiblit ja Uut Testamenti. Vt. lähemalt: V. Paatsi. Piiblite ja Uute Testamentide loendus Lõuna-Eestis 1845. aastal. – Keel ja Kirjandus 2005, nr. 11, lk. 891–900.

⁴¹ Nähtavasti peab autor silmas kevadist koolikatsumist, kus kontrolliti nende laste teadmisi, kes veel koolis ei käinud, või kooliealisi, kellel oli lubatud õppida kodus.

⁴² Pole päris selge, kes olid need nii vanad koolipoisid. Pole võimatu, et osa neist polnud suutnud peakoolis lugemist ja katekismuse tundmist omandada, mida nõudis kirikuõpetaja nii leeritamisel kui ka abiellumisel. Nüüd olid nad määratud külakooli edasi õppima.

⁴³ Siin pole tegemist õpilaste arvuga koolis, vaid nende arvuga, kes pidid koolis käima. Need arvud erinesid suu-resti, sest osa õpilasi vabastas pastor kooliskäimisest ja need õppisid kodus. Esimesed koolilaste arvud Paistu kihelkonna külakoolide kohta pärinevad aastast 1842. Pulleritsu koolis käis sellel aastal 99 last, järgnevatel aastatel veelgi vähem.

⁴⁴ Ka muudest allikatest ei selgu, millal koolimaja maha põles. Miti enda eelmist lauset silmas pidades võis ▶

üks häbemata ja nurjatu tegu oli, on isienesest selge, mis aga mitte täitsa avalikuks ei tõusnud.

Aga vähem kõlvatu ei olnud ka selleaegne koolivalitsus, sest peksa ning nuuditada ei saanud rahvas mitte ükski mõisas, vaid ka kiriku juures ja koolimaas. Õpetaja ütles alati minu isale käredate: “Anna lastele agu, niipalju kui aga neile vähagi [perse]⁴⁵/nahka mahub.”⁴⁶ Siis ei olnud ka imeks panna kui seesugusel karedal koolivalitsuse ael korraline õppimise imu ja auusad eluviisid puudusivad, sest peks oli ees ja taga ja alati kardetav nagu irmus tulekahju, rääkimata sellest, et süidlastele peksmiseks, kirikute juures tee arude peal nuhtluse sambad* püsti olid säetud.

Uueste ehitatud koolihoone

Teine koolimaa Holstres. Leeriõpetusest kodu tulles. Holstre kool parem kool. Kirikisandad toored ja karmid. Kirikhärä napsivõtja. Köstri palve koolimaa, kuradi nägu näikse mull ja kõigil inimestel olevad.

Uue koolikambriga, mis rehetoa külgi ehitati, hakkas ka uuem ja parem kooliaeg. Ka kirjutuse õpetust võiti siin suuremal määral arjutama hakata ning jõukamad talurahvas panivad oma lapsed ilma sundimatta kirjutuskooli.⁴⁷

Sell vaheaeal umbes, oli ka mitmes töistes

valdades Paistu kihelkondas koolisid asutatud. Aga Holstre vald jõuudis siiski kaugemale, isiaranis sellega, et umbes 1844mal aastal teise uue koolimaa Pirmastu poolse vallale Põdralohkude juure ehtas.⁴⁸ Minu isa läks nüüd uue koolikoha peale elama ning oma asemele (Pulleritsule) võis ta ühe oma õpilase jätta.⁴⁹

Kooliskäijate arv oli nüüd vallas kaheks lahkunud, aga sellega ka koolitubades lahkem ruum saanud. Suur näljaaeg, mis ühe isiaralise lõpmata vihmase sui läbi 1845. aastal tuli, takistas esimestel aastatel kooli edenemist. Selle aea sees olin aga mina juba õppimises ja vanaduses ka hea natukese kaugemale saanud, nenda et isat tema raskes ametis, mida ta suure hoolega pidas, aidata võisin.

Vast 17ma aasta vanadusel võisin maa isa asemel juba täieste ükski kooli pidada, pealegi oli nüüd Pirmastu kool ka aegapidi täielikuks kirjutus- ja rehendamise kooliks kasvanud, kuna endine Pulleritsu kooli veel ikka üks raamatulugemist õpetas.

Peakoolist ehk leeriõpetusest välja tulles, kellega ühtlasi ka 17me aastad täis, vanaks sain, olin ma piiblitlugude ja katekismuse küsimustega, mida noor õpetaja Maurach⁵⁰ väga osavaste mõistis, läbi tuttavaks saanud, mille läbi mull küsimused ning õpetusjaod, mis õpilastele järestiku ette panin ja ära seletasin, mitte sugugi rasked ei olnud, vaid selles nagu mõni kunstnik, osavaste ümber käija mõistsin.

► tulekahju olla 1841. aasta veebruaris. Tollased õlgkatustega puitkoolimajad põlesid üsna tihti, sest kasutati peerutuld või küünlaid. Muidugi ei saa välistada ka süütamist. 19. sajandi teise poole ajakirjanduses on üsna palju teateid koolipoistest, kes süütasid koolimaja, et kooli mitte minna.

⁴⁵ Maha tõmmatud.

⁴⁶ 1846. aastal kaebas Hans Kipp koolmeister Jaak Pulleritsu peale, kes peksnud (nähtavasti ilma suurema põhjuseta) tema karjas olnud väikest poega. Koolmeister pidi maksma Hansu pojale 50 kopikat valurahaks (EAA, f. 3671, n. 1, s. 4, l. 85).

* Paistus oli nendasugune post [kirikusammas] Viljandi poole minnes teearude vahel mõnisaada sammu kirikust kaugel.

⁴⁷ 1839. aasta koolivisitatsioonist selgub, et Heimtali, Pulleritsu ja Loodi külakoolis õpetati juba mõnedele õpilastele natuke kirjutamist ja rehendamist. Laiem kirjutama õpetamine Holstre koolides sai alguse ilmselt 1848/49 talvel, mil Pirmastu ja Pulleritsu koolile muretseti seinatahvel ja osteti kirjutuspaberit ning tinti (EAA, f. 1068, n. 1, s. 122, l. 20).

⁴⁸ Holstre vallakassast on 1843. aasta juunist detsembrini makstud koolimaja ehitusmaterjali ja -tööde eest. Töenäoliselt valmis uus koolimaja Pirmastus 1844. aasta lõpuks, sest vallakassast on rahastanud koolimajadele (sic! mitmus) küttepuude ja valgustusrasva ostmist, ning määrati kindlaks koolmeistri palk: 20 vakka rukist, 15 vakka otri ja 5 vakka kaeru (EAA, f. 1068, n. 1, s. 116, l. 95p).

⁴⁹ Täpselt on raske kindlaks teha, millal Mihkel Mitt läks Pirmastusse. Detsembrist 1844 pärinev Pärnu-Viljandi rahvakoolide aruanne märgib Holstres ainult üht kooli, mille koolmeistriks on M. Mitt. Millise kooliga oli just tegemist, aruanne ei märgi. Järgmisel aastal (1845) töötab Holstres kaks kooli, kus õpetajateks M. Mitt ja Jaak Pullerits. Viimane töötab Pulleritsul veel 1851. a., seejärel ühe talve Hans Rebane, kes siirdub Hummulisse ja siis tuleb Morna külakoolist Pulleritsule koolmeistriks tuntud rahvusliku liikumise tegelane Jaan Adamson (Pulleritsul 1852–1879).

⁵⁰ Pärast Martin Maurachi surma (1848) valiti Paistu kirikuõpetajaks tema poeg Carl Peter Ludwig Maurach (1824–1900), kes töötas Paistus 1848–1853 ja hiljem pikemat aega Põltsamaal.

Ma olin lõpmata rõõmus, et nenda õpetada ja ka oma mõistust täiendada võisin, pealegi et isa nüüd omast raskest koolitööst, kellega ta ennast rinnust üsna hädaliseks oli kurnanud, hingata ja rahulikumalt päält vaadata võis. Kool Holstre vallas ei olnud nüüd enam üksi kõige vanem, vaid ka see kõige parem kool terves Paistu kihelkonnas. Ka laulmine oli kaunis heas korras. Ka [kiriku]õpetaja kandis laulmise poolest väga hääd hoolt. Kiriku juure asutati uus nelja healeline lauluõpetuskoor, nenda et igapidi nagu üks heledam päike ja selgem ilm hariduse taevas paistma hakkas ning seks olivad õpetaja oma prouuga kõige kihelkonnarahva vastu ütle mata sõbralikud ja lahked. Isiäranis võeti lauljaid pühade aegus otse pidulikult vastu. Kuna vanast, kadund isa aegus, kui see veel esialgu, õpetaja oli, Paistus mingid auulist eesku[j]jeu ei olnud. (Mina olin aldi hääle laulja.)

Et küll kadund õpetaja, Jumal anna talle ta pattu andeks, minu ristiisa oli ja mina teda selleperast ka südamest armastama ja auustama pidin, omitegi läksivad mull tema eluaegas mitmed tema ametikombed pealtnähes väga läilaks, mille perast sagedaste mõtlesin, küllap need kirikisandad ikka kõik nii toored ja karmid valitsejad võivad olla. Selleperast olgu siin pisut tema kirikuteenistuse aeast nimetada. Maa olin ehk vaevalt kümne aastane, kui isa mind ka talvel kord kiriku viis. Et kirikus väga külm hakkas, viis isa mind käärkambrisse so[ol]ja ja läks isi tagasi kirikus[s]e laulma, sest sell ael lasti altari teenistuste ja jutluste vahel ikka vähemaste üks kuni kaks pikka laulu ära laulda. Naisterahvast oli kauniste käärkambri endid soendama kogonud. Peagi tuli ka õpetaja altari jumalateenistusest käärkambri tagasi ja karkis naisi kirikus[s]e minna, need püitsivad endid veel soendada, aga sääl lõppis ka õpetaja kannatus otsa ja sundis neid kurja sõnaga?! ja kahe rusikaga tagudes välja minna, üteldes: "Mis tee kuradid siin vahite, kasige kiriku."* Sarnast ja muud juhtusin ma temast kadunust sagedaste nägema, mis küll enamiste ka

sest tuli, et ta tubli napsivõtja oli. Ehk kui kirikhärra jälle koolimaeasse lauarahvast⁵¹ kirjutama ja rahvale ette manitsuse jutlust pidama tuli, siis pidi isa talle iga kord ikka pool toopi suhkrunapsi valmis muretsema. (Nüüd kimmel viin.⁵²)

Juba enne jumalateenistuse alustust võttis ta paari klaasi napsi ära. Köster hakkas siis lauluga, ning reedise päeva omigu palvega püha teenistust. Palve, mida köster valju, aga siiski nii oigava häälega raamatust ette luges, see aeas nii sagedaste kui seda loeti, ikka mo nõrgad ihuliikmed värisema ja otse nende sõnade juure saades: "Jumal paraku, kuradi nagu näikse mull ja kõigil inimestel olevad" hirmuga täidetud lõin ma omad silmad koosoleva rahva silmanägede peale, jooksin siis jälle rutuste isa pisukese peegli ette vaatama, kas ehk säält mitte enesel seda palves üteldud hirmust kuradi nagu praegust ei oleks näinud, mida ma teistel, kes koolitoas olivad veel mitte ei näinud olevad, sest kurat pidi jo rahva jutu järele ikka süsimust, ja tall vähemaste kolm kuni 7 sarve pääs olema. Selleperast maa siis lapsepõlves seda loetuse päeva kui isa sellest teada andis, iga kord suure jäledusega kartsin tulevad ning siis sagedaste koledad unekuetused mind unest üles peletasid ja nende eest ära põgeneda tahtsin, kus siis isal-emal mind kinni pidada ja rahule säada, otsata vaeva oli.

Ma sain otse sell ael sügise juba 16 aastad vanaks, kui vana õpetaja Maurach 1849⁵³ aastal ära suri. Minule jäi temast hää värvi õerumise kivi kui ristiisa perandus, mälestuseks. Maaleri ametid õppisin ma omast isast.⁵⁴ Õpetaja Maurachi asemele jäi tema poeg õpetajaks.

Kooliõpetaja ameti eksam

Ader kivi taga.

Aastal 1850. kevade, kui ma 17½ aastad vanaks sain, läksin ma kirikuõpetaja juure koolmeistri eksami tegema,⁵⁵ minuga ühes olid ka kaks teist, selle samma tööle tulnud, nimelt Adu Ärg ja

* Sagedaste kui kirikhärra käärkambri uksest, mis rahva eest lukku oli pantud välja ei pääsind, hüidis ta valju healega ukse pealt kirikusse: "Kellamees, kellamees, kus kurat sa oled, kui sa ust lahti võtma ei tule." Kellamees, kes aga ühe kepiga kiriku suure ukse pääl rahvast vasta tõrjus ja sellele, kes välja tahtis tulla, siis pähä löi.

⁵¹ Armulaualised.

⁵² Kõõmneviin.

⁵³ M. Mitt eksib, tegelikult suri 13.11.1848.

⁵⁴ Tollase koolmeistri palk oli üsna vilets. Suviti pidas ta põllumeheametit. Selle kõrval tehti muudki. 1839. aasta koolivisitatsioonil märgitakse, et Pulleritsu koolmeister köidab vähe raamatuid. Mihkel Mitt sai lisaks koolimaale 1843. aasta jüripäevast 1844. aastani vallalt veel 7 vakka rukist ja 10 vakka kesvi.

⁵⁵ Selleaegne koolmeistri kutseeksam tehti tavaliselt kihelkonna koolivalitsuse ees, mis koosnes mõisnikust kirikueestseisjast, kirikuõpetajast, kirikuvõõrmündrite või koolivanemate hulgast valitud liikmetest.

Juhan Ritsu. Kui nüüd kirjutamise-rehkendamise ja joone tõmbamistega valmis olime ja õpetaja ka omapoolised küsimused läbinõudnud oli, siis pidime ka meie (selle tarvis sinna kutsutud laste käest) katekismuse ja piiblitlugude küsimustega proovi tegema. Mina soovisin, et teised proovi tegiad, kes minust umbes poole vanemad olid, et need pidid enne selle küsimuse tööga algama, aga õpetaja sunduse peale, pidin mina omitigi esimene olema. Ma hakkasin Vana Tõstamendi sündinud luguga ja lõpetasin seda Uue Tõstamendi Kristuse elu käigiga. Juhan Ritsu⁵⁶ luges siin üht tükki Jo[o]sepist ette, mis ta piiblitlugudest päha õppinud oli. Aga kolmas minu ameti vend Adu Ärg⁵⁷ lubas ka Joosepist rääkida. Aga niipea kui ta kaks ainust sõna oli suust välja saanud, jäi ta kogoni vait. Vana kirikuvöölmünder⁵⁸ Lintsi talu peremees Juhan Anuson, kes ka pealt kuulama oli kutsutud, tegi aga siin vait jäänud küsiale veel suuremad häbi. Ta ütles: "Adu, ader kivi taga, tõsta lahti, muidu ei saa sa edasi." Adu tahtis veel üht sõna ütelda, aga see ei tulnud suust välja ja jäi nagu enngi vait. Vöölmünder kordas veel oma enne üteldud sõnu ning sellega oli siis ka terve eksam lõpetatud. Mind nimetati nüüd kõlbuse perast Pulleritsule, lahtitehtud koolmeistri asemele koolmeistriks. Aga et ma liig noor olin, ei võinud vöölmündri härra mind mitte selle ametile kinnitada, sest lahtitehtud koolmeistri sugulased olid minu nooruse perast vasta kaibduse tõstnud, lootes, et nenda ehk endine koolmeister veel ametile jääks, mis aga siiski mitte ei lubatud.

Isa koolikoha maha jätmine ja talukoha võtmine Tartumaale

Isa koolikohast lahkumine. Tartumaale elaminek. Teoorjus.

Sell 1852 aastal kui juba 19 aastad ehk nenda ütelda 19. talvet seda kooliametid ja -kohta

ära peetud oli, tundis isa tarvis olevad seda Pirmastu koolikohta kui ka kooliõpetaja ametid maha jätta, sest kehva koht ei jõuudnud toidust anda ja tervis koolipidamises oli tall väga kiduraks jäänud, üle selle kasvasivad ka lapsed suuremaks, milleks koolikoht meile muidugi vähikene oli.⁵⁹

Küll nähti isa südamele see koolmeistriameti maha jätmine liig kurb olevad. Nüüd vast nägi ta, et juba tema õpetatud poisid meheks olivad saanud ning igas paikas tundis ta sellest kaunist rõõmu, pealegi ei tahtnud õpetajahärra sugugi, et isa koolimeistrist enne surma pidi lahkuma, isiaralde veel see, et mina isale tema ametis täitsa asemlik võisin olla ja õpetamise töö nüüd otse kahekordist tulu näitas toovad. Sest viimisel kahel aastal, kus mina juba täitsa isa asemel koolilaste juures õpetasin, keda ma ühe tunnikorra* pidamise järele ära olin säädnud ja selle järele õpilaste vaimu erkus hoopis tulisebaks läks ja mitmed koolipoisid ka juba isi küsida ja ülesandeid ette panna võisivad. Selleaegse koolipoiste seast oli Adam Peterson⁶⁰ kõige teravama vaimuandega ning tema edasijõudmine oli isiaralde ka teistele õppimise kihutajaks. Sest õppimisele lapsi sundida ei olnud enam keppi ega hagu vaea nagu seda endise [kiriku]õpetaja ael kange käsuga tarvitama sunniti. Nende nuhtlusnõude asemele koolituppa oli armastus asunud ja armastus oli nüüd ka kõige paremaks õpetusjõuaks saanud.

Kuida öeldud, oli isal kõigest sellest raske ära lahkuda. Aga üks küsimus ei jätanud teda siiski rahule, sest miska pidi ta ennast ja oma lapsi toitma hakkama. Käesolev koolikoht oli põldude poolest nenda ütelda päris liiva nõmm, mis elu ülespidada liig väha oli. Ja et koolivalitsus kooliõpetaja ülespidamise perast mingi hoolt ei kannud, oli ka minu isa näljahäda kartuse perast sunnitud seda armast kooliametid maha jätma ja asus nüüd Tartumaale Kirepi valda Tiidla⁶¹ küllasse Tamme-Jaani talusse elama.

⁵⁶ Juhan Ritsu pärines Ungerti talust. Tema nime Paistu kihelkonna koolmeistrite seas ei leidu.

⁵⁷ Ado Härg, hilisem Pirmastu külakoolmeister (1853–1859) pärines Härjakoorma talust.

⁵⁸ Kirikuvöölmünder oli kirikueestseisja ja kirikuõpetaja abiline talupoegade hulgast, kes abistas neid koguduse asjades.

⁵⁹ Holstre personaalraamat näitab, et Mihkel Miti perekonnas oli sündinud 10 last, neist neli küll varakult surnud (EAA, f. 1286, n. 1, s. 368, l. 117p).

* Sell ael ei olnud veel külakoolis ühtegi tunni korda.

⁶⁰ Adam Peterson (1838–1918), rahvusliku liikumise tegelane, mõisavalitseja ja luuletaja pärines Kipi talust. Sai tuntuks talupoegade kollektiivsete palvekirjade koostajana koos vend Peetriga. Käis nende palvekirjade saatkondadega Peterburis. Sattus selle tegevuse tõttu ametivõimude tagakiusamise alla, oli korduvalt kohtu all ja vangis. Hiljem mõisavalitseja Venemaal. Temalt on ilmunud neljaosaline "Adam Peterson'i laulud" (1895–1900). Vt. H. Kruus. Eesti talupoegade palvekirjade-aktsioonid 1860-ndail aastail. Rmt.: H. Kruus. Eesti ajaloost XIX sajandi teisel poolel: 60-80-ndad aastad. Lühiaurimusi. Tallinn, 1957, lk. 9–87.

⁶¹ Teedla.

Mõisa teoorjusest

Kaks aastad sai talu eest rendi maksmine raske teoorjusega tasandatud.⁶² Jalksi teopäevade töö oli enamaste minu asi, isiaranis vilja külimise amet. Kõige muu teotööde seas olin maa ka ühe karjakorra nädala, ühe viinaköögi nädala ja ühe sõn[n]ikuveo nädala ära teinud. Õnneks läks mull see, et ilma mõisa kepi maitsematta jäin, kuna see muidu teoliste igapäine roog oli. Minu viiulimängimine oli mulle armastavamad silmavaadet mõisa valitsejate poolt toonud.

Nimetamatta ei või siin juures mitte jätta kui raske ja vaevaline see teopäevade tegemine õieti oli. Näituseks kaks talu saatsid kokku 12 inimest mõisa rehele. Öhtul enne rehepeksu päeva oli neil öled ja aganad küinitesse ja lautade peale üles aeada. Kesköösil algas rehe peksmine, õnn kui tõsel kesköösil kodu võisid saada.⁶³ Kummagilt talult jäi üks mees [vilja] tuulutama, see on, teri aganatest puhastama. Nenda sai talu päält igal aastal umbes 130 kuni 150 päeva ära kulutatud (ööd ilm[a] arvamatta). Aasta lõpul tehti siis mõisa opmanni poolt arv[e] ja sai siis iga talu kohta aga umbes 30 kuni 31 jalksi teopäeva teopulga päält maha kustutatud. Väham hukkas ei olnud ka mitte põlluharimine, madalad rasked mõisapõllud nagu väga ärakasvanud ristikehina sööt ja heinatand kesa, keda kündes vähemalt kaks kuni kolm päeva ära kulus ja äestamise peale veel rohkem aega läks, aga ühe vakkamaa⁶⁴ pealt kõige äestamisega kokku ei arvatud enam kui aga 1½ päeva teopulga pealt maha n.n.e.

Tähendus. Seemendamise mulla maad ei lastud mitte vakamaaviisi äestada, sest siis oleks teopäeva kergemalt võinud ära teenida.

Teopulgad

Teopulgad ja peksmine. Peksmine ja talu rendiaeg.

Teopulgad olid kokku pistetavad kahearulised umbes 2 jala pikkused⁶⁵ neljakandilised, 1½ tolli jämedad puud, kelle peale risti saega iga jüripäeval aasta teopäevade arv sisse lõigati ja siis igas kuus ehk ka üle kahe kuu, ära tehtud teopäevad, see on, saega tehtud kriipsud tindiga maha kustutati. Pulk tõmmati nüüd koost lahti, kellest üks pool mõisa jäi ja teine pool talu peremehe kätte anti. Sell päevade kustutamise vaheaeal kogunud isiaralised süid, olgu et peremees ei olnud jalapäält külakupja käsu järele teolist jõudnud saata ehk et ta mõnd käsku ka sugugi teadagi ei olnud saanud, seda õientati ka teopäeva pulga kustutamise aegas peksmisega ära, sellega et peremehele kas 20 ehk 30 kepi- ehk vitsahoopi⁶⁶ palja perse peale anti. Tähendus. Keppidega peksmine palja ihu peale, oli küll juba hiljem teoorjuse aal ära keelatud, aga kubjas ja opmann võisivad ikka vähemast viis kuni kümme kepihoopi veel teolisele üle piha tõmmata.⁶⁷ Sedasamma õigust pruukisivad ka aidamees, kilter, nurmevaht ja rehepapp. Nenda, et sest üks vanasõna oli kasvanud: “Kes korra mõisakaevust vett on joonud, sell on õigus teisa peksta.” Peksmist saivad aga need kõige enam maitsta, kes kuidagiviise mõisahärra ehk opmanni isiaralise viha alla olivad langenud. Näituseks Holstres Paistu kihelkondas sai Kovali peremees Ja[a]nus ühel [teo]päevade kustutamise korral, ühel päeval kolm nahatäit järestiku (!) ja Lintsi peremees Juhan Ainson (tuttav vana kirikuvöölmünder) ühel nädalal 160, kirjuta, üks sada ja kuuskümmend vitsahoopi n.n.e.

Tamme-Ja[a]ni talu rendiaeg

Talu rendiaeg ja Tartumaale raha siginemine. Rendi ja periseks ostmise koiduviired.

Kolmandamal aastal perast teoorjust sai talu meile rendi⁶⁸ peale lubatud, üksnes mõisa vilja

⁶² Liivimaa talurahvaseadus (1849, §175) kirjutas: “Teoorjuse-rent om särane rent, et rentnik oma ma eest mitte ei massa rahha ehk vilja ehk muido nisuggust, enge et ta oma ma eest orjap ehk tööd teep.”

⁶³ Õine rehepeks oli üks kurnavamaid teotöid, see sünnitas mõisates palju vastuhakke.

⁶⁴ 1 Riia vakamaa on 0,37 ha.

⁶⁵ Umbes 70 cm.

⁶⁶ Tegemist polnud lapsevitstega. Tavaliselt löödi kahe sõrme jämeduse kepiaga.

⁶⁷ Liivimaa talurahvaseadus (1849, §665) piiras mõnevõrra vallakohtute poolt määratavat peksukaristust. Kuni 14-aastaseid lapsi ja naisi võis karistada kuni 20 vitsalöögiga. Vannutatud ametimehi, üle 60-eluaastaseid, haigeid (hädalisi), nõrga loomuga inimesi, rasedaid ja imetavaid naisi oli keelatud peksta. Mõisapolitseil §695 võis anda 15 kepihoopi, ent mitte paljale ihule. Lastele alla 14 eluaasta ja naistele nähti ette lapsevitsad, ent mitte enam kui 15 lööki. 1865. aasta määrusega tühistati Läänemere kubermangudes mõisapolitseil ja mõisnike kodukariõigus ning vabastati vallakohtus peksust taluperemehed ja rentnikud. Nagu ikka võis seaduseraamatutes kirjutandu ja reaalse elu erineb.

⁶⁸ Nähtavasti mõtleb autor raharenti.

kokkupanek ja heinategu jäi veel orjata. Neid nenda nimetatud osatükkisi oli aastas teha 12 vakamaad heina ja 8 vakamaa rukkid ja 8 vakamaad suivilja, selle 22 taalderimaa suuruse pealt.⁶⁹ Aga ometigi oli meil nüüd nenda ütelda, kuldne põlv tulnud, teoorjuse irm ja nuhtlus oli mööda ning kõike tööram[m]ju võis nüüd üksnes oma kodumaea töö tarvis pruukida ja teoorjuse läbi ära kurnatud haavu parandada. Vilja küll suuremad müija ei saanud, aga teevooriga võis sell ael kaunist raha teenida. Kui paari aasta eest Tartumaale tulime, oli see maakond ja rahvas armetud vaesed. Aga just 1855mal ja 1856mal aastal sai selle maakonna rahvas kätte vooride veo läbi kauniste raha, mis selle läbi isiäranis sündis, et meie Venemaa vainlaste läbi kuulsa Krimmi sõea ael⁷⁰, kõik mereteed kinni olivad pantud ja kõike kraami nüüd maa teel veeti. Mitmelgi vaesel teoorjuse peremehel sai võimalikuks ennast teoorjusest raharendiga lahti lunastama hakata ja paremad elu edenduse eeskueo teistele ette näidata.

Aga kõige suurem edenemise aeg hakkas talurahval keiser Aleksander IIse valitsuse hakatusega, olgu küll et see hakatus õnnetuma rusutud rahva kohta väike oli, siiski oli ta alustuseks ka ikka kaunis asi. Sest mõned mõisnikud hakkasivad ka talusid juba raha rendi peale andma. Aga mõned mõisnikud jälle periseks müüma, nagu parun Bruining Leebikus⁷¹ ja Väikse Kongotas⁷², ja perast Kirepis, ja Paluberas⁷³ n.n.e. ja barun Grüdner Suistlepas⁷⁴ seda tegivad. Mitmedgi mõisnikud olla selle talude müümise hakatuse perast barun Bruiningiga⁷⁵ pahandanud üteldes: “Sina teed teoorje meie vääriliseks.” Barun Bruining ütles kord minule, et ta pahandajatele olla vastanud: “Teie tulete minu, aga mina mitte teie järele, rahva elu parandamine on ka keisri tahtmine”.

Ka seesuguse talude müümisega lõppes meie käes oleva Tamme-Jaani talu raharendiaeg otsa, sest barun Bruining müüs Tiidla küla 11me talu

tervini Väikse Rõngu mõisa rentnik Lippingele ära. 100 rubla taaldri ind 4-protsendiga. Minu isa läks siis sell 1858mal aastal kevade Sangaste valda Mäe külasse Ärna talusse jälle teoorjuse peremeheks.

Minu enese elukorra uuendus

Minu elukorra uuendus. Õnneline tööelu ja pilved õnnetaevas. Heinale minek.

Juba kaks aastad enne Tamme-Jaani talu rendi lõppu aastal 1856 sain mina soovitude läbi Valguta valda koduväiks. 4mal märtsil laulatati meid Rõngu kirikumõisas minu abigaasa Annaga⁷⁶ õpetaja Körberi⁷⁷ läbi paarirahvaks. Selle uue elukoha Telga taluga⁷⁸, kus Anna ema lesepõlves seitse aastad maea oli pidanud, algas nüüd ka minu kõige raskem töö ja orjuse aeg. Telga talu oli teoorjusealune talu.

Tööd ei põlgand ega kartnud ma ealgi, sest selle peale olid minu vanemad mind hoolikalt juba noorest põlvest saadik õpetanud. Mitte üksnes põllu- ega puutööd ei olnud minu ainsad ametid, vaid ka muud näputööd nagu raamatuköitmise ja värvimise ja ädalisel ael ka sepatööd, võisin ma ära teha. Lapsepõlves olin ma oma emat alati ketruses ning kangakudumises aitanud. Nenda leitsin ma ka oma uue ema, see on ämma kodus peagi väga suurt lugupidamist ja kiitust. Pealegi oli minu noor abigaasa hoolikas ja väga osav, naisterahva näputööle, sest tema ema oli üsna õppind kangur.

Minu noorepõlve jõuud oli tugev ja tervis hää ning olin enesele ka selle väärilise abigaasa saanud. Ja et ma tööd teha armastasin, siis olin ma selles raskuses, ikka täiesti õnnelik.

Nagu öeldud, oli siin Telga maeas seitsme aasta lesepõlvise talupidamise aegas, maea väga korratumaks läinud. Töödega ei olnud mull siin enam päeva ega öö magu ning see oli muidugi minu õnn. Teoorjusest jäänud vigasid ja kõik[i]

⁶⁹ Taaler oli maa väärtuse mõõtühik. 1 taaler võrdus 90 krossiga. Taalri väärtus kõikus põllumaa nelja boniteediklassi puhul 1,4–2,3 Riia vakamaani.

⁷⁰ Krimmi sõda peeti aastail 1853–1856.

⁷¹ Mõis Helme kihelkonnas, mis kuulus von Bruiningkile.

⁷² Väike-Konguta mõis asub naaberkihelkonnas Puhjas.

⁷³ Palupera.

⁷⁴ Theodor Krüdener (Kruedener) (1808–1866), Tarvasto kihelkonna Uue-Suislepa omanik.

⁷⁵ Tegemist on ilmselt Karl Bruiningkiga (1804–1869), kes sai päranduse teel Palupera mõisa ja ostis 1856 Leebiku mõisa.

⁷⁶ M. Miti esimene abikaasa Ann (s. Kikkas) (1836–1865) pärines Lapetukme külast Valgutast.

⁷⁷ August Ludwig Körber (1808–1892), Rõngu kirikuõpetaja teenis kogudust aastail 1853–1880.

⁷⁸ Telga talu asub Rannu kihelkonnas Valguta vallas.

puudusid, mis sääl olid, nende parandamiseks olin ma vana ämma juttu järele Telga talus[s]e saanud nagu lo[o]jast kingitud peris taevaande. Oma ämmale olin ma alandlik ja sõnakuulja laps ning selleks olivad minu vanemad mind Jumala kartuses kasvatanud.

Laijalised talu ja tänavate aiid olin ma üksina söögitudides ja homiguse ning õhtuse videviku aegadel uuesti ümber teinud, seks sain ma mõisa valitsuse poolt metsast rohkest puid. Nendasamma sai ka viljakülv teiste puhkamise ael ära tehtud, et jälle ühes teistega hobusega põllu tööle võisin minna.

Kuida tähendatud, oli mull töö edenemise õnn hea ja sain ka mõisavalitsuse poolt lugupidamist. Keegi inimene ei võinud minu te[e]dades [teades] õnnelikum olla kui mina, pealegi minu ämm ja abigaasa, need oleksivad mind ehk otse kätte peal kannud, mis tohtisin ma veel soovida.

Aga õnne taevas ei jää mitte ikka ja alati selgeks, vaid kõuepilved teevad ja katvad seda mõnikord üsna hirmuvääriliseks mustaks ja mis ka minu noore elu õnnele liigvara osaks sai. Et mina oma elu ja abigaasaga üht sarnast igavese viha ja andeks andmata patu alla langemist, kuidagiviisi ette oleksin võinud arvata ehk seda mingiviisi ära oleksime teeninud, seda ei võinud ma isi ealgi tunda. Ja ei pane mind mo südametunnistus mitte sugugi hukka, mille üle järeltulejad ja tulevik üksi kohut mõistku! Aga asja sündmus oli nenda.

Rohkem kui neli kuud olivad eelnimetatud õnnelikus elus mööda jõuudnud saata. Mõisa heinaosa tükk sai ka väga õnnelikult kuiva ilmaga tehtud ja lõpetatud, mõisakubjas ja kilter, kes töö üle vaatasid ja heinakuhja vasta võtsid, olid sellega väga rahul. Ma jõutsin keskhomigu ael töörahvaga kodu ja et siit siis jälle varsti oma heinamaale, heinu üles võtma, ja neid kuhja saaks panna, sest koduhein oli enne mõisa heinategu maha niidetud,* ja ilm sell vahe ael järestiku kuiv olnud.

[Järgnevalt käsitleb M. Mitt oma ämma kiusu ja tigidat meelt, mis viib M. Miti ja tema abikaasa lahkumiseni ämmakodust Telgalt Valgutas märtsis 1857 ja asumisele Vastse-Nõo mõisa, kus tema ülesandeks oli esialgu aida ja viinakeldri

valitsemine, seejärel opman ning viimaseks mõisavalitseja amet.]

Asutatavast Aleksandrekoolist⁷⁹

Sellest ka krahvi härrale kõneldud. Maanuse talul kooliasutuse nõuust räägitud, soovist elu raskuste üle. Kooli asutuse armastus. P. Ot[t]as ja Margus Laurberg türmis. Sillakohtu ametnik Poltsam nõuuab mind Tartu sillakohtu juure. Tartu sillakohtu ees. Kirikhärra Letsiuse kurjad ähvardamised. Letsiuse ähvardamise kurjuse vili. Aleksandrekooli perast vang.

Kuidas mina aga oma vihase vainlase ähvardavad kurjuse karikast juba enam ja enam maitsta pidin saama, kellest lehekülg 98 on jutustatud⁸⁰, seda tegi käesolev 1864jas aasta kogoni selgeks. Sest see aasta oli üks tähtsamatest, aga ka üks neist raskematest minu senimaanistest elatud elu aastatest, keda siin, kuidas see olnud, sõna[-]sõnalt kirjeldan.

Maanusse talu peremees Margus Laurberg⁸¹ oli sell suvel 1864 ühe teise tema sõbraga Paistus käinud ja sealt Holstre vallakooliõpetaja Jaan Adamsoni käest ühe uueste asutatava kooli plaani ühes toonud, keda sealased [sealsed] rahvas õntsa Jumalas ingava keiser Aleksander I-se mälestuseks kui üht elavad auusammast “Aleksandre kooli” nime all kõige Eesti rahva auuks ja tuluks tahtvad lasda ilmuda; kui kõige kõrgemalt selleks aga luba võiks saada, mille soovitust nemad ka siin Tartumaal tahta rahvale avalda. Nimetatud Maanuse Margus rääkis mulle elava sõnadega seda soovi ja küsis minult nõuu, kuidas seda siin laiendada. Ma võtsin selle kooli plaani tema käest enesele, näitasin seda oma peremehe krahv Igelstromi⁸² härrale. Tema ütles, kui ta seda läbi vaatanud oli: “See on hea nõuu, edendage seda! Ka mina tahan sellest osa võtta. Pidage nõuu ja antke seda kõigile poole teada” n.n.e.

See krahvihärra sõna tegi mind nüüd julgeks ja elavaks. Ma andsin seda Maanuse Margusele teada. Tema oli seda paljude teistele avaldanud. Nõuu saai võetud selleperast kokku rääkida, ja kuhugile Tähtvere valda Nõgiaru külas[s]e Peep

* Kui mõisa töö käsk tuli, pidi teoorjuse ael kõik oma töö pooleli jääma.

⁷⁹ See episood ei kajastu Hans Kruusi monograafias “Eesti Aleksandrikool” (1939). Kooli idee levikus Viljandimaalt Tartumaale on sellel omajagu tähtsust.

⁸⁰ See Miti vihavaenlane oli Nõo kirikuõpetaja Andreas Friedrich Lezius (1829–1865), ametis Tõstamaal ja seejärel Nõos (1861–1865).

⁸¹ Sillamatsi Jüri Markus (hilisema perekonnanimega Laurberg) (1825–1903) pärines Vastse-Nõo Sillamatsi talust, hiljem Maanuse talu peremees. Üks Tartu Eesti Põllumeeste Seltsi asutajaid (1870).

⁸² Alexander Archibald Igelstrom (1807–1875).

Ot[t]asse⁸³ juure kokku min[n]a, sest et seal ruumikamad elu korterid oli. Seda kohta olivad naad aga muutnud ja Maanussele kokku tulnud, kuhu ka mina läksin.

Koosolejatele loeti siin nimetatud kooli plaan ette, igaüks oli rõõmus ja lubas oma nime alla kirjutamisega nimetatud kooli heaks oma kopikuid ohverdada, nenda et lubadusi juba üle 60ne rubla kogus, mis siis välja saaks maksetud kui see asutus luba, kinnitatud saaks.

Aga ka kahtlust arvati siin mitmelt poolt, esmalt, kas küll see jõvetuks teoorjusega ära kurnatud rahvas ühe nii suure ja tähtsa ettevõtte jõuudvad korda saata? Ja teiselt, kas ehk asjale vägevaid vainlasi ei saaks vastu tulema. Mina avaldasin siin krahvihärrast üteldud, selle poolt olla lubamist.

Mõned aga arvasid, kas küll need härrad, kes Eesti talurahvast nii raske orjaikke all peavad, ka neile kooliharidust peaksivad lubama, see olla kahtlane ja ilma nendeta valitsuse ette oma palvega jõuda, kas see võimalik oleks? Mõni teadis ütelda, et Viljandimaal juba tähtsalt nõuu olla võetud, meie maa ja Eesti rahva elu raskuste perast palvid kõige kõrgema keisrihärä ette kanda, et seadusid, siin võiks parandatud saada ja rahvas orjaikkest ja põlastavast ihunuhtlustest ära pääseda. See soov olla juba ammust aeast rahva sees liikumas, ja tõusta kord korralt ikka elavamaks. Selle palve ettekandmine võida peagi üleüldlikuks tõusta. Kooli haridust etc.[?] nii üteldi mitmelt poolt, kui meie rahvast tõesti tublisid isama poegi ja truid keisrihärä alamaid loodame saada, üksnes auusas koolihariduse järjes, võime auusaks ja riigivalitsusele armastatavaks rahvaks saada. Nenda lahkusime igaüks ära ses lootuses, et see kool peagi valitsuselt meie heategia keisri mälestuseks elule tõusta saaks lubatama.

Mõni pääv pärast seda kuulsin ma, et Nõgi-arü Peep Ot[t]as ja Maanusse Margus Laurberg Tartusse türmi olla viitud. Neljandamal päeval perast nende türmi viimist sõidab postvanker minu ukse ette! Üks sillakohtu⁸⁴ ametnik Poltsam

astub rutust vankrist maha ja lippab minu juure tuppä ja ütleb mulle kareda häälega: "Sillakohtu härä käsib sind silmapilk minuga ühes Tartusse tulla ja punkt kell 4. p.l. juba sääl kohtu ees olla. Tema aga ei teada mitte, mis asja perast." Mina ütlesin, et mull võimata on ilma minu peremehe teadmata ja lubata mõisast ära minna. Tä ütles: "Kohtuhärrat peab enam kartma ja tema sõna kuulma, kui oma härä sõna." Mina pidin siin mitu korda omi sõnu jälle kordama ja talle meele tuletama, et ma mõisa valitsuse ametist ilma minu krahvihärä teadmata ei tohi taganeda, oleks see ka missugune käsk. Siin võttis ta nüüd põuest ühe kirja ja andis seda minule! Nüüd olen ma valmis silmapilk minema, nii ütlesin ma temale, sest see oli krahvihärä kiri, mis naad tema käest ei olnud unustanud välja pärida. Muidugi olivad naad seda aimanud, et mina ehk oma inimliku auu ja õiguse eest seisma saan. Ja mitte iga nõudmise peale, pealegi veel sarnase toore meele ja tahtmise peale, ilmõige põhjuste avaldamatta, nagu seda see ametnik Poltsam omas ametis alaliselt pruukis, ehk mitte kuulda ei oleks võtnud ja nendest valmismõteldud karvapealne tärmin mind kätte saada ehk täide ei oleks läinud. Mina sõitsin, kuidas lubanud olin, ühes ja kell 4 olin ma sillakohtu ees. Siin leitsin mina ka oma krahvihärrat eest, kes kohtuhärä juures istus. Kohtuhärä Engelhardt⁸⁵ küsis, kas mina Maanusel olen olnud? Kui [palju] inimesi seal koos oli ja mis asju seal on talitatud ja mis-pärast just mina ka seal olla olnud?

Mina rääkisin asja olemuse kõik selgeste üles nagu see olnud, ja et ma kooli asutusasjas [asutamise asjas], kuhu juure mind sooviti, esimene ja N° 1 olen lubanud olla, aga mitte N° 2 ja keda mina ka oma krahvihärrat väga selgeste arvan teadvad, ja et mina sellest koosolekust mingid paha ei või tunnistada. Krahvihärä, kelle kätte ma selle asutatava kooli plaani praegust olin annud, kutsus mind (kohtutoas oleva) vahevõre (vaheaea) taha enese juure ja küsis, kas mina isi oma käega oma nime selle koolile lubatud 5. rubla juure olla kirjutatud,⁸⁶ mis selle kooli

⁸³ Peep Ottas pärines Nõo kihelkonnast Unipiha mõisavalla Otti-Jaani talust. Pidas külakoolmeistri ametit Ropkas (1847–1848), seejärel Tähtvere vallas Nõgiarü (1849–1862).

⁸⁴ Sillakohus oli talurahva halduslik järelevalveorgan, mis tegeles väga paljude asjadega (maksud, teed, trahvid, seaduste täitmine, kriisilukorrad jne.), ent ka talurahva meelsusega.

⁸⁵ Tartu sillakohtunik Friedrich Robert Alexander Engelhardt (1814–1873).

⁸⁶ Jaan Adamsoni koostatud Eesti Aleksandrikooli asutajate nimekirjas (1865. aasta juulini 342 nime) seisab ka "Märt Mitt Ooriku karjamõisa rentnik Tartumaal 5.-[rbl.]" . Valdav enamik asutajatest pärines Viljandimaalt, Tartumaalt oli asutajate nimekirjas veel väga vähe inimesi, Sangaste kihelkonnast Paul Treffner, Suure-Rõngust endine Pullerits koolmeister Jaak Pullerits, Valgutast Peeter Tuul, Vastse-Nõost Markus Laurson (EKLA, f. 11, m. 1:3).

plaani lõpeotsas teiste nimede seas on? Muidugi kostsin ma siin julgeste: “Jah!” (ja see oli ka nenda). Kohtuhärra küsis veel, kas see lubatud raha sai ka kokku võetud? Mina kostsin, et meist jo keegi nii rumal ei võinud olla, et üht sarnast rahasumma[t] ilma ülema valitsuse teadmatta tohiks kokku võetud saada. Sellega oli see asi (seks korra) lõpetatud. Ka Ot[t]as ja Laurberg olivad lahti saanud.

Kui ma kodu tulin, mis üsna imeks panti, sest, juba oli kirikhärra Letsius suure rõõmuga ühe jutu laiale laotanud, et mina ei saada enam ei kuud ega päeva näha saama, tema tegevus olla seks jäädavalt mõe[j]junud n.n.e.

Kirikumõisa kubjas oli aga teisel päeval talle ütelnud, et Mitt juba kodus olevad. See teinud k[iriku].härä Letsiuse õige tuskaseks, ta ütelnud: “Ma tahan silmapilk Tartu[s]se sillakohtu härra juure minna ja katsuda, kas minu tahtmine täide läheb või ei.” Nenda oli kirikumõisa kutseri avaldus minule. Ta oli väga murelik kui ta seda mulle rääkis, ja veel juure lisas: “Ma ei või sugugi aru saada, missugune irmus vihatuli Letsiuse südames peaks ometigi põlema süttinud olema ja otse sinu kui ühe ilma süita ja auusameelise inimese peale, sull on tarvis väga ette vaadata ja seda vihast vainlast karta.” Ma kostsin ka talle selle vanasõnaga: “Õige hõlma ei hakka ükski kinni, ja vaga veri ei värise.”

Nädalapäevad olivad viimsest kohtu eest tulekust mööda jõudnud, kui ühel õhtul ilja minu peremees krahvihärra Tartust kodu tuli ja mind enese juure kutsus. Ta oli nenda murelik ja tuskane. Sõnahaaval, venitavalt, ütles ta mulle: “Tartu sillakohtu härra von Engelhardt on sinu peale lõpmatta pahaseks tehtud; temale olla siitpoolt ühe tähtsa härra läbi, keda ma sulle praegust meelega ütlematta jätan, üteldud, et Maanusse talul teatud koosolekul, kes teab missugust suurt kurja mässulist nõuu olla peetud ehk et, kes teab, missuguste kurjatöödega peale hakata tahetavad (?) ja sina ei olla seda seal kohtu ees mitte välja rääkinud.” Ma ütlesin nüüd nagu ennegi kohtus, et mina kõik välja rääkinud olen ja ka tõeste sellel koosolekul mingisugust sellesarnastest üteldud kurjast nõuust kõige vähematki, ei näinud ega

ka kuulnud ei ole. Ja et seesugune teotus avalik vale ja ühest Jumala kartmattast alama rahva vainlasest ülekohtusel kombel ka minu peale tõstetud on.

Krahvihärra nägu läks lahkemaks, ta ütles. “Sillakohtu härra von Engelhardt on sinu peale kuidagi kord ütlesin irmus vihane, mine nüüd homme homigu Tartu, ja sillakohtu härra juure, sest tema on sind minu läbi sinna käskinud talitada. Räägi seal ka nendasammuti, kuidas sa seda siin rääkinud oled, siis sa jo muidugi lahti pääsed. Võib aga siiski olla, et kohtuhärra sind omas vihas kinni laseb panna, selleperast õpeta siin koduse töörahvale kolme päeva tarvis töö ette ära.” Sellest mõistsin mina, et mo vangistamine juba ette ära määratud oli.

Teisel hommikul 16mal septembril 1864. läksin, kuidagi kästud, Tartu sillakohtus[s]se. Kohtuhärra von Engelhardt, kes aga mind üht sõnagi rääkida ei lasknud [ja] ütles: “Et sina ühe koosolekule oled läinud, kuhu seadus mitte lubanud ei ole, selle eest lähad kolmeks päevaks türmi ning see on sulle selle Aleksandrekooli alustuse esimeseks palgaks.”⁸⁷

(järgneb)

Artikkel on valminud sihtarahastatava teema “Kultuuriloo allikad ja kirjanduse kontekstuaalsus” raames.

Vello Paatsi

(1948)

Lõpetanud Tartu Riikliku Ülikooli geograafina (1973), geograafiamagister (1993), *Ph.D.* kasvatusteaduste alal (2003). Töötanud EPA-s teadurina, ajakirja Eesti Loodus osakonnatoimetajana, Tartu Ülikooli vanema kultuuriloo lektorina, alates 2002. aastast Eesti Kirjandusmuuseumi Eesti Kultuuriloolise Arhiivi teadur. Peamised uurimisvaldkonnad: eesti kultuurilugu ja loodusteaduste ajalugu.

⁸⁷ Tartu sillakohtu mahukast arhiivist kommenteerija Märt Miti süüdimõistmise materjale küll ei leidnud, ent see ei tähenda, et neid seal pole. Küll on sillakohtu vahistatute nimekirjas Tähtvere vallakogukonna eestseisja (vöormünder) (Gemeindevorsteher) Peep Ottas ja Vastse-Nõo kogukonnakohtu eesistuja (Gemeinde gerichtsvorsitzer) Margus Laurberg, kes istusid kinni 05.–09.09.1864 ning Märt Mitt, kes kandis karistust 18.–21.09. (EAA, f. 949, n. 1, s. 1838, pagineerimata).